

**НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО:
ШЛЯХ НАУКОВЦЯ У ВИРІ МІНЛИВИХ ЧАСІВ
(ДО 45-ї РІЧНИЦІ З ДНЯ СМЕРТІ)**

Кобченко Катерина,
кандидат історичних наук, науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка¹

Kobchenko Kateryna,
PhD on History,
Researcher of the Center for Ukrainian Studies,
Faculty of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Статтю присвячено науковій біографії Наталії Полонської-Василенко – однієї з перших жінок-науковців в Україні та визначного українського історика ХХ ст., – яку розглянуто на тлі історичних подій ХХ ст., які супроводжували життєвий шлях ученої. Особливу увагу приділено періодам становлення Наталії Полонської як науковця у контексті здобуття жінками права на вищу освіту та наукову працю, а також еміграційному періоду життя дослідниці (1944-1973), важливе місце в якому займала її праця в Українському вільному університеті.

Ключові слова: Наталія Полонська-Василенко, історія, Університет св. Володимира, Київські Вищі жіночі курси, Всеукраїнська академія наук (ВУАН), еміграція, Український вільний університет, дослідна праця, викладання.

**Natalia Polonska-Wasylenko: Life of the Scientist
in a Stream of Changeable Times
(To the 45th Anniversary of Death)**

Kobchenko Kateryna

The article is devoted to the scientific biography of Natalia Polonska-Wasylenko who was one of the first Ukrainian female scientists and an outstanding Ukrainian historian of the 20th century. The biography is analyzed in the context of historical events of the 20th century which were the background of the scientists' way of life.

¹ Підготовка публікації була здійснена завдяки дослідницькій стипендії Фонду Александра фон Гумбольдта, яка уможливила архівні пошуки та наукову роботу авторки в Німеччині, зокрема, в Архіві УВУ.

Special attention is paid to the periods of development of Natalia Polonska as a researcher at the age of becoming by women the rights for higher education and scientific work as well as to the emigration period of scientists' life (1944-1973) including her work at the Ukrainian Free University as a very important part of it.

Key words: Natalia Polonska-Wasylenko, History, St. Vladimir University, Higher Woman's Courses, All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN), Emigration, Ukrainian Free University, Research Work, Teaching.

Українська вчена-історик Наталія Полонська-Василенко прожила довге, яскраве, але непросте життя, події якого були тісно пов'язані з тим, що відбувалося в цей час в Україні та в її науковій сфері: зміни влади, перетворення в системі освіти та науковій парадигмі. У цьому відношенні життєвий шлях дослідниці є значною мірою унікальним – він у своїх основних етапах відповідав складним подіям української історії ХХ століття, формуючись під їхнім впливом або, навпаки, ідучи наперекір політичному «мейнстріму».

Біографію ученої не можна назвати недослідженою. До постаті, долі та наукового доробку цієї визначної особистості зверталися історики різних поколінь – від колег та учнів, які знали її особисто, до наших сучасників, які наново відкривали різні грані цієї непересічної особистості². Проте у випадку таких постатей, як Наталія Полонська-Василенко з її значною й різноманітною науковою спадщиною до фінальної точки у дослідженні наукової біографії ще далеко. Більше того, ближче знайомство зі сторінками життя та наукового доробку української дослідниці відкриває нові та несподівані грані її таланту та результатів його втілення. Це тим більше важливо, що життєписи науковців масштабу Наталії Полонської-Василенко виходять за межі персональної біографії й стають, без перебільшення, частиною історії української науки, складовою інтелектуальної історії. Тож спробуємо зі свого боку поглянути на життєвий шлях української вченої у контексті події та епох, у вирі яких цей шлях пролягав, не маючи на меті детально викладати ті сторінки життєпису Наталії Полонської-Василенко, які на сьогодні є вже досить докладно описаними.

Життєвий шлях Наталії Полонської-Василенко можна умовно розділити на три етапи – наукового становлення; життя і праці в роки української революції, за радянської влади й німецької окупації та еміграційний період. Кожен з них мав свої особливості, а головне, – припадав на дуже різні історичні

² Оглоблин О. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 80-ліття, зо знімкою) // Наукові записки УВУ, 1963, ч. 7. – С. 95-100; Герус-Тарнавецька, І. Наталія Полонська / І. Герус-Тарнавецька. – Вінніпег: УВАН, 1974, Винар, Л. Матеріали до біографії Наталії Полонської-Василенко // Укр. історик, 1983, № 2/4. – С. 55-76; Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. I До середини XVII ст. – Київ: Либідь, 1992. – С. V-LIV; Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884-1973) / І. В. Верба. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008.

періоди, у яких події особистого життя переплелися із його зовнішньою політичною «канвою». Життєпис ученої ніби включає в себе декілька «сюжетних ліній» і є важливим з різних позицій: це не лише біографія одного з найбільш потужних істориків України ХХ ст., це й водночас професійний шлях однієї з перших українських жінок у науці.

Своє знайомство з науковою біографією Наталії Полонської-Василенко авторка цієї розвідки свого часу почала у рамках вивчення історії Київських вищих жіночих курсів та початків вищої жіночої освіти в Україні, однією з перших у якій була Наталія Полонська³. Нині, маючи змогу познайомитись із документами з особового Фонду Наталії Полонської-Василенко, що зберігаються в Українському вільному університеті (УВУ), авторка відкрила для себе інші яскраві сторінки біографії ученої. Тож зупинимось на основних віхах наукового шляху дослідниці, звернувши особливу увагу на їхні альфа та омега, становлення та розквіт – на шляху від Києва до Мюнхена.

Професійне становлення і початок наукового шляху

Нині вважається вже майже хрестоматійним твердженням, що вибір наукової долі майбутньої дослідниці був зумовлений родинною традицією, прикладом та авторитетом батька – військового генерала та історика-аматора Д. Мельшова, захопленого архівними пошуками. Проте «Спогади» дослідниці, повністю опубліковані у наш час, показують, що майбутня вчена, подібно до багатьох своїх сучасниць, не уникла сумнівів щодо вибору майбутнього фаху й навіть подумувала взятися за вивчення «модної» серед тогочасної молоді медицини.

Наталія Полонська проходила свій шлях у навчанні та науці, коли для жінок саме відкривалися можливості отримання вищої освіти, а змагання за право навчатися у вищій школі на початку ХХ ст. вступило у новий етап. Наталія Меньшова – випускниця Київської Фундуклеївської жіночої гімназії зі срібною медаллю – скористалася першою ж можливістю вступити до вишу для жінок у Києві, ним були Вищі вечірні жіночі курси А. Жекуліної, засновані 1905 р. Проте її навчання було перерване заміжжям, яке однак швидко виявилось невдалим: саме цим фактом дослідниця пізніше пояснювала своє повернення до системного навчання – цього разу на відновлених у 1906 р. Київських вищих жіночих курсах, заснованих колегією професорів Університету св. Володимира⁴, на які вона вступила в 1907 р., обравши історико-філологічне відділення за фахом «російська історія».

³ Прим. До свого заміжжя з акад. Миколою Василенком Наталія Дмитрівна мала лише прізвище Полонська (за першим чоловіком), під яким вона і розпочала свій науковий шлях. Тож стосовно відповідного періоду біографії дослідниці ми вживатимемо тільки це прізвище.

⁴ Про історію Київських ВЖК див.: Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. Кобченко. – К.: МП «Леся», 2007.

Зі спогадів Наталії Дмитрівни ми дізнаємося, що її перші кроки у навчанні були непростими й вимагали подолання сумнівів та невпевненості в собі; дослідниця докладно описала їх, як і перші успіхи, які розвіяли ці страхи та надихнули на подальшу працю⁵. Наскільки важливим був період навчання для особистісного та професійного становлення майбутньої ученої свідчить те, скільки уваги вона пізніше приділила в своїх спогадах періоду навчання на Київських ВЖК. Шлях тих, хто був першим, завжди складний, особливо в той час, коли суспільство лише зивало до думки про право жінок на вищу освіту, а серед професорів були скептики щодо здібностей жінок у науці, які не бажали бачити їх серед своїх колег. Тому перші жінки-студентки ставали об'єктами пильної уваги до себе й відчували відповідальність за те, щоб своїм прикладом відкрити шлях до освіти наступним поколінням жінок.

На відміну від більшості курсисток, які були учорашніми гімназистками, Н. Полонська «одружена 23-річна жінка» ставилася до навчання дуже свідомо та системно, завоювавши незабаром, завдяки визначним успіхам повагу інших курсисток⁶. Наполеглива та сумлінна праця принесли Н. Полонській визнання й з боку викладачів – так, вона незабаром завоювала «становище, подібне до неофіційного асистента» у викладача старожитностей (археології) В. Данилевича⁷. Але основну роль у виборі Наталією Дмитрівною наукового шляху відіграв професор російської історії М. Довнар-Запольський, під керівництвом якого на курсах та в історико-етнографічному гуртку, значною мірою, й відбувалося становлення Н. Полонської як науковця.

Ці перші успіхи були лише сходинкою подальшого шляху, адже вихід на арену самостійної наукової праці, не обмеженої стінами навчального закладу, приносив нові виклики та випробування. «Звичайно, я ще не мріяла про професуру: непереборною перешкодою стояли передо мною обмеження жінок, які кінчали курси: ми мали лише право викладання в перших класах жіночих гімназій, але я мріяла про наукову, кабінетну працю й знаходила високу радість у самій науковій роботі»⁸. Більш чіткі перспективи наукової праці відкрилися для Н. Полонської щойно по завершенні навчання, адже саме в цей час питання наукової праці жінок було нарешті офіційно вирішено: Закон від 19 грудня 1911 р. відкривав жінкам, які закінчили ВЖК (фактично приватні університети для жінок) можливість продовження наукової праці,

⁵ Періоду становлення Наталії Полонської як науковця та її шляху однієї з перших жінок, які розпочали наукову кар'єру, присвячено спеціальну розвідку авторки цієї статті, яка має вийти друком у другому числі видання «Ucraina Magna». Див. сайт видання: http://archeos.org.ua/?page_id=13830

⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Спогади / Н. Д. Полонська-Василенко; упоряд. Валерій Шевчук. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – С. 223-224.

⁷ Там само. – С. 239.

⁸ Там само. – С. 243.

дозволивши не лише складати іспити в Державних екзаменаційних комісіях, але й захищати магістерські та докторські дисертації й посідати відповідні викладацькі посади у вищій школі.

Н. Полонська завершила основний курс навчання на Київських ВЖК навесні 1911 р., проте залишилася на курсах для слухання окремих предметів та підготовки до іспитів у Державній екзаменаційній комісії, яка діяла при університеті Святого Володимира⁹. До початку 1912 р. вона остаточно скінчила навчальний курс на Київських ВЖК, прослухавши, крім циклу предметів історичного фаху, ще й деякі дисципліни слов'яно-російського відділу¹⁰. Характерно, що темою курсової роботи, написаної нею в 1911 р., Н. Полонська обрала «Матриархат в Древней Греции и его отображение в сказаниях об амазонках»¹¹ – майбутню дослідницю вочевидь приваблювали питання жіночої історії, до яких вона звертатиметься й пізніше.

На час закінчення Київських ВЖК Наталія Дмитрівна вже мала досвід як архівної роботи, так і участі в археологічних розкопках, а також перші власні наукові розвідки та публікації, тобто пройшла всебічну фахову підготовку, необхідну для майбутнього історика-професіонала. Офіційним визнанням цього стало її членство у наукових об'єднаннях – Київському товаристві охорони пам'яток старовини та мистецтва (з 1911 р.) та Історичного товариства Нестора Літописця у Києві (з 1912 р.).

Складання державних іспитів Н. Полонська, разом з іншою талановитою курсисткою, майбутньою вченою-філологом Софією Щегловою, завершила навесні 1913 р., обидві з блискучими результатами¹² – і це при тому, що перший час курсистки, на відміну від студентів, мали екзаменуватися в комісіях за повний начальний курс, розділивши іспити на два терміни – курсові та власне комісійні, тобто складати загалом до півтора десятка іспитів, включно із раніше витриманими на курсах¹³.

Одночасно із завершенням державних іспитів вчена-початківець розпочала свою самостійну наукову працю на Київських ВЖК як їхня асистентка – одразу по двох кафедрах: російської історії проф. М. Довнара-Запольського та методики викладання історії проф. П. Ардашева, цю посаду вона обіймала

⁹ Прим. Київські ВЖК, як і інші подібні заклади, були приватними, тому довгий час не мали права проведення державних іспитів і надання дипломів. Тож Державні екзаменаційні комісії діяли лише при «чоловічих» університетах, де віднині мали право екзаменуватися й жінки.

¹⁰ Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»... – С. 149.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 2.

¹² Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»... – С. 146.

¹³ Прим.: Оскільки Вищі жіночі курси були приватними школами, хоча й з університетськими програмами та викладацьким складом, Міністерство народної освіти не було цілком впевнено у відповідному рівні здобутих на них знань, тому піддівало перших претенденток на диплом випробуванням за повний навчальний курс.

з 1912 по 1915 р. Її допомогу слухачкам викладачі оцінювали дуже високо¹⁴; як учорашня курсистка Наталія Дмитрівна добре розуміла й підтримувала тих, хто якраз проходив свій шлях у навчанні. Тож попри любов до «кабінетної праці», Наталія Дмитрівна все своє професійне життя займалася й викладанням, до якого ставилася із великою відповідальністю та увагою.

Важливим етапом наукового становлення дослідниці та водночас однією з перших її вагомих наукових праць став «Культурно-исторический атлас. Пособие к русской истории» (у 3-х частинах, Київ, 1913-14 рр.), який стояв на межі наукових історико-археологічних досліджень та навчально-методичних студій. Попри непросту долю цього видання, він залишився важливим пунктом у науковій бібліографії вченої, а його наукове значення перевищило роль звичайного навчально-методичного посібника.

У той період життя і праці Н. Полонська ще «писала, говорила і думала виключно у контексті загальноросійської історії»¹⁵, та й навряд чи тоді могло бути інакше, враховуючи російськомовне оточення та загальну систему освіти, яку здобула майбутня дослідниця. Проте, як вона згадувала пізніше, «великороска за походженням, я була далека від українських кіл, хоча ніколи й не займала по відношенню до них ворожої позиції», але швидше «трималася осторонь», зберігала нейтралітет¹⁶.

Проте навіть у рамках загальноросійської історії майбутня дослідниця приділяла увагу питанням місцевої «малоросійської історії», і саме у цей час – з 1913 р. розпочала свої студії з історії Південної України, різні аспекти якої вона досліджуватиме і висвітлюватиме практично усе подальше життя. Тож і тематика досліджень сприяла її майбутньому повороту у бік мислення у вимірі української історії.

Однак незаангажованість та широту мислення вона демонструвала вже у своїх перших наукових розвідках. Так, на необхідності вивчення «місцевої» історії Н. Полонська наголосила ще в студентському рефераті «Наглядные пособия по русской истории», виголошеному на курсах та опублікованому у їхньому науковому збірнику, заявивши, що автори тодішніх наочних посібників не приділяють належної уваги цьому питанню: «Візьмемо хоча б життя Малоросії: їй присвячені лише по одній, по дві картини, в деяких зібраннях... Таким чином, залишається не показаним життя народу на протязі кількох століть. Між тим це життя являє чимало цікавого, і воно близьким і дорогим має бути не лише малоросам. Не завадило б внести і картини з історії Русько-Литовської держави, котра тепер вводиться вже в загальний курс російської історії»¹⁷.

¹⁴ Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»... – С. 149.

¹⁵ Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С. XI.

¹⁶ Цит. За: Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 97.

¹⁷ Полонская Н. Д. Наглядные пособия по русской истории // MINERVA. – К., 1913. – Вип. I. – С. 78-79.

Проте асистентська посада не могла задовольнити молоду дослідницю, яка вже визначилася з власними науковим інтересами та мала певні професійні амбіції. Тож за підтримки свого вчителя М. Довнар-Запольського вона спершу успішно витримала магістерські іспити, які були передумовою подальшої наукової кар'єри, зробивши це в ході двох екзаменаційних засідань в Університеті Св. Володимира в грудні 1914 та у квітні 1915 р.¹⁸ Проте, на відміну від двох своїх товаришок по навчанню філологів Варвари-Адріанової-Перетц та Софії Щеглової, спільно й майже водночас з якими Н. Полонська долала перші сходинки на шляху до науки, і які, ставши професорськими стипендіатками, розпочали підготовку магістерських дисертацій, Н. Полонська обрала шлях на приват-доцентуру, на яку давали право успішно складені магістерські іспити.

У житті Наталії Полонської-Василенко не раз поставали моменти, коли їй доводилося робити важливий життєвий вибір, і завдяки прийнятим нею рішенням Наталія Дмитрівна стала тим, ким знаємо її ми – одним із найбільш потужних та плідних українських істориків ХХ століття.

Тож в черговий раз долаючи сумніви і невпевненість, які є цілком природними для жінки, яка претендувала на викладацьку посаду на історико-філологічному факультеті «чоловічого» університету, Н. Полонська в квітні-травні 1916 р. успішно прочитала дві пробні лекції й 23 травня була обрана приват-доцентом Університету Св. Володимира, а в грудні 1916 р. відбулося офіційне, хоча й не цілком безпроблемне затвердження її на посаді приват-доцента Університету Св. Володимира з боку Міністерства народної освіти¹⁹.

Тож Наталія Полонська стала однією з двох перших жінок, які обійняли викладацькі посади приват-доцентів в Університеті св. Володимира²⁰. Цей крок став доленосним не лише для Наталії Полонської, але й важливим – і символічним – етапом у русі жінок за право на освіту та працю: Н. Полонська фактично стала першою в Наддніпрянській Україні та однією з перших в Російській імперії офіційно визнаних жінок-істориків. Оцінюючи пізніший науковий доробок Наталії Полонської, ми не повинні забувати цю її роль «першопрохідця», як і те, що їй, принаймні на початку наукового шляху, було важче, ніж її колегам-чоловікам.

Із цим значним успіхом перед дослідницю відкривалися, здавалося б, широкі перспективи наукової та викладацької роботи, проте на заваді їхній реалізації стали подальші роки війни, революції та карколомних змін, які

¹⁸ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 56

¹⁹ Там само. – С. 59-61.

²⁰ Дещо раніше за Н. Полонську приват-доцентом Університету Св. Володимира стала хімік Марія Васюхнова – випускниця університету Фрідріха-Вільгельма в Берліні, в якому вона в 1909 р. захистила дисертацію на ступінь доктора філософії. Більше див.: Кобченко К. Вхідження жінок у «чоловічий» храм науки: Університет св. Володимира і жіноцтво // Українознавство: календар-щорічник-2009. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 91-92.

спіткали Україну, і які знаменували новий період в біографії Наталії Полонської, основну частину якого склали роки її праці під радянською владою.

Праця і боротьба в роки революції, радянської влади, німецької окупації

Наступні два десятиліття стали періодом значних випробувань у науковій та особистій долі дослідниці. Якщо упродовж перших революційних років, 1917–1920, попри неухильне погіршення соціально-побутових умов, наукова і викладацька праця у Києві продовжувалася, не в останню чергу завдяки ентузіазму та самовідданості викладачів, до яких належала і Н. Полонська, то у 1920-х, у зв'язку з освітніми реформами радянської влади, закриттям та реорганізацією навчальних інституцій, Н. Полонській доводилося працювати водночас на кількох посадах і часто їх змінювати. З 1917 до початку 1920-х рр. Наталія Дмитрівна певний час викладала, разом чи окремо, на Вищих вечірніх жіночих курсах А. Жекуліної, в Археологічному (до 1924 р.) та Географічному інститутах, у Народному університеті, на Прискорених педагогічних курсах, яку були утворені зі студентів і курсисток двох останніх навчальних курсів, пізніше – ще й на Жіночих богословських курсах, а у 1927-30 рр. – в Художньо-му інституті, де читала курс археології. Інколи ситуація з працевлаштуванням ускладнювалася настільки, що доводилося шукати інших способів заробітку – певний час дослідниця навіть працювала вчителькою та завідувачкою історії в одній із загальних трудових шкіл Києва.

Водночас Наталія Дмитрівна активно намагалася врятувати дорогі їй цінні навчальні колекції від втрат та розграбування: так, вона деякий час мусила навіть зберігати майно та бібліотеку Київського археологічного інституту у власній квартирі. Вона також докладала зусиль, щоб зберегти та описати експонати університетського Музею старожитностей, завідувачкою якого вона фактично залишилася²¹.

Виходом із ситуації, за якої життя у Києві ставало усе складнішим, міг бути переїзд до іншого міста чи навіть республіки, чим скористалися деякі колеги Н. Полонської по університету. Пізніше вона згадувала: «Року 1920 була обрана професором Пермського університету та 1922 Азербайджанського, але відмовилася від обох обрань, щоб не залишати України»²².

Водночас із початку 1920-х рр., завдяки співпраці в українознавчих наукових інституціях – Українському науковому товаристві та Всеукраїнському археологічному комітеті почався поступовий перехід дослідниці на рейки української науки: вона почала вивчати українську мову, друкувати нею

²¹ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 90-92.

²² Полонська-Василенко Н. [Автобіографія] // Архів УВУ. Фонд І. (Особовий Фонд Наталії Полонської-Василенко(Моргун). – Спр. 9. – Арк. 66.

наукові праці й пізніше склала іспити з Українознавства при ВУАН²³. Проте вирішальне значення в науковому виборі Наталії Дмитрівни на користь української історії мав шлюб з істориком права академіком ВУАН Миколою Василенком у 1923 р. Цікавим є факт, описаний дослідницею у спогадах, що з майбутнім чоловіком вона вперше зустрілася у Фундуклеївській гімназії, де тоді ще молодий педагог М. Василенко був її учителем. Саме з цього шлюбу розпочався «новий етап її наукової біографії як саме національного історика»²⁴ – тобто постання українського історика Наталії Полонської-Василенко. За визначенням самої ученої, її шлюб з М. Василенком був для неї не лише особистим, але й науковим та ціннісним вибором на користь праці в царині української науки: «треба було остаточно порвати з колишніми науковими пріоритетами і перейти на рейки українських студій, а також поєднати своє життя з національно свідомим середовищем»²⁵. Це було ще одним доленосним рішенням у житті дослідниці – не лише залишитися в Україні, але й стати істориком-україністом – рішення, яке визначило її подальшу особисту та професійну біографію.

Проте сімейне життя незабаром затьмарилося ув'язненням чоловіка у рамках Процесу «Київської організації «Центру дій»» – першого в черзі переслідувань української інтелігенції, насамперед співробітників ВУАН. Боротьба Наталії Дмитрівни за життя і свободу чоловіка тривала до жовтня 1924 р., вона ускладнювалася тим, що водночас їй доводилося відстоювати й квартиру чоловіка із цінною бібліотекою та архівом від загрози «ущільненя» і підселень. Ця боротьба супроводжувалася і тимчасовим вимушеним безробіттям, яке стало наслідком її статусу дружини переслідуваного науковця. Усе це на кілька років фактично призупинило наукову діяльність дослідниці, до якої вона змогла повернутися лише в другій пол. 1920-х рр. завдяки підтримці колег-науковців, насамперед А. Кримського та Д. Багалія: упродовж 1925–1927 рр. дослідниця працювала в Київському центральному архіві давніх актів, з 1929 р. – у Комісії для складання біографічного словника українських діячів при ВУАН.

Чергові радянські реформи – розгром ВУАН 1934 р. та перетворення її на Академію Наук УРСР вкотре призвели до звільнення дослідниці. Ситуацію погіршувала необхідність доглядати важко хворого чоловіка, який помер на її руках у 1935 р. Після його смерті їй знову довелося боротися за їхнє з чоловіком помешкання, де зберігалися цінні наукові матеріали. Отже, «1934–1937 роки були вкрай тяжкими для Полонської-Василенко: хвора, самотня вона ніде офіційно не працювала.»²⁶

²³ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 98.

²⁴ Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С. XXIX.

²⁵ Цит. за: Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 97.

²⁶ Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С. XXXII.

Усі ці події сукупно, поза сумнівом, мали вирішальний вплив на визначення дослідницею її відношення до радянської влади, позбавивши її жодних ілюзій та сентиментів до неї, та вплинувши на її пізніший вибір на користь еміграції.

Лише в 1937 р. історик удалося повернулася до постійної праці в Академії наук: спершу в Інституті економіки (1937-38), потім в Інституті історії України на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР (1939-41).

Перетворення по лінії Академії наук супроводжувалися також вимушеним переходом її співробітників до знайомства з марксистсько-ленінською методологією та формулюванням дослідницьких проблем у руслі відповідної риторики. Партійні органи фактично примусово залучали науковців до проведення агітаційної роботи на підприємствах і в навчальних закладах та до публікації в партійній пресі. Н. Полонській-Василенко дісталася ділянка праці у київському обкомі та міськкомі КП(б)У й відповідно газеті «Пролетарська правда». Але і тут, «слугуючи владі і оцінюючи історичний процес з класових позицій пролетаріату, Наталія Дмитрівна поширювала не спотворені, а фактологічно вивірені знання з свого предмету історичних дослідів»²⁷.

Водночас наприкінці 1930-х, після років «реформ» і «чисток» відбулося деяке послаблення владного тиску, яке дало можливість частині старих наукових кадрів повернутися до повноцінної наукової праці й навіть відрило для них певні кар'єрні можливості. Скориставшись цим, Н. Полонська-Василенко захистила докторську дисертацію – її праця «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII століття (1734–1775)», результат багаторічних наукових студій, була успішно захищена в Інституті історії АН СРСР у Москві 18.10.1940 р.²⁸ Важко не погодитись із висновками біографів дослідниці, які пояснюють вибір Москви як місця захисту тим, що питання докторської дисертації взагалі (а без попереднього захисту кандидатської й поготів) могло бути успішно вирішене лише в столиці СРСР, що підтверджує й прецедент іншого українського історика М. Петровського, на який Н. Полонська-Василенко, поза сумнівом, орієнтувалася²⁹. Так чи інакше, підтримка визначних російських колег, таких як Б. Греков, які знали й високо оцінювали її наукові здобутки, теж зіграла свою позитивну роль.

Наукове звання відкрило Наталії Полонській-Василенко двері КДУ ім. Т. Г. Шевченка, де вона впродовж 1940-41 рр. викладала історію України. Після приєднання Західної України до УРСР дослідниця разом з іншими колегами змогла відвідати Львів, встановити контакти із західноукраїнським науковцями, що вочевидь теж мало певне значення в її пізнішому шляху на

²⁷ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 141.

²⁸ Вилиска з Протоколу Вищої Атестаційної Комісії (Москва) від 28 грудня 1940 р. / Архів УВУ. – Фонд І. Особовий Фонд Наталії Полонської-Василенко (Моргун), Спр. 9. – Арк. 25.

²⁹ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 144-150.

Захід. У цей же час (1939 р.) у долі вченої сталася інша позитивна зміна – шлюб із колегою-істориком Олександром Моргуном.

Але життя, яке, здавалося, почало стабілізуватись, перервала німецько-радянська війна. Точні мотиви, з яких Наталія Полонська-Василенко, вирішила не евакуюватись разом з Інститутом історії, а лишитись в Києві перед наступом німців, достеменно невідомі: вочевидь вони були комплексними і переважно суб'єктивними. Навряд чи можна сумніватися, що відданості радянській владі, яка б змусила дослідницю розділити долю її інституцій, остання не відчувала. Прихід німців загрожував невідомістю, але міг усе ж залишати місце сподіванням, що гірше, ніж було у попередні десятиліття, вже не буде. Можливо, частково давалися взнаки спогади про німців як союзників гетьмана Скоропадського (а саме в його уряді був міністром М. Василенко), що могло залишати певні ілюзії на можливість продовження наукової праці, тим паче, що вибір дослідниці розділив ряд її колег-науковців. Так чи інакше, це був ще один доленосний вибір Наталії Дмитрівни, який згодом призвів її до точки неповернення та остаточного розриву з радянською дійсністю.

Під час німецької окупації, за – вкотре – непростих життєвих умов дослідниця змінила декілька посад: директорки Інституту археології відновленої ВУАН (осінь 1941), директорки Центрального архіву давніх актів, наукового консультанта Архіву-музею переходової доби (1942), який передбачав висловлювання співробітників з ідейно-пропагандистських позицій – цього разу антибільшовицьких. На цих посадах історик, як завжди, самовіддано намагалася організувати наукове життя, зокрема, зберегти та впорядкувати архівні документи, які не були евакуйовані. Проте й у цей час давалися взнаки складні відносини в середовищі українських науковців, Н. Полонська-Василенко не раз ставала жертвою анонімних доносів на неї німецьким органам із боку її колег, дехто з яких досі вважав її «чужою» українській науці, проросійськи налаштованою особою.

Із контрнаступом Червоної Армії та наближенням фронту до Києва подальша доля науковців, які пережили німецьку окупацію, ставала очевидною: «колаборації» з ворогом радянська влада не пробачала. Тому у вересні 1943 р. разом із чоловіком та групою колег-науковців історик переїхала до Львова, при цьому «у своїй оселі на Тарасівській вулиці залишила величезну бібліотеку в 7 тисяч книжок та сотні тек з матеріалами, яких вистачило б на десятки монографій»³⁰. Можна уявити собі нелегкі почуття науковця, яка, мусила, вірогідно, назавжди, залишати своє рідне й улюблене місто, з яким спромоглася не розлучатися упродовж понад 50-ти років свого життя...

У Львові науковець змогла отримати лише тимчасові посади, які давали право перебування в Генерал-Губернаторстві, але не засоби до прожиття.

³⁰ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 207.

До того ж події на фронті спонукали шукати можливостей виїзду далі на Захід – дослідниця вирушила до Праги, яка була центром української інтелектуальної еміграції, отримавши там у червні 1944 р. офіційну реєстрацію як «бездержавна» колишня радянська громадянка. А в жовтні 1944 р. окреслилися її професійні перспективи, коли колегія професорів філософічного факультету, а за нею і сенат Українського вільного університету в Празі запросили дослідницю «як уповноважену до викладів з історії України»³¹.

Життя і праця в роки еміграції

Короткий період празького життя став лише початком емігрантської «Одісеї» Наталії Дмитрівни: вже в перші місяці 1945 р., коли доля Другої світової війни виглядала вирішеною, а наступ Червоної армії у Центральній Європі неминучим, постало питання виїзду викладачів УВУ далі на Захід – на терени Німеччини, під юрисдикцію американської окупаційної адміністрації. Тож упродовж наступних кількох років учена пройшла шлях, типовий для українських – і не тільки – переміщених осіб (ДіПі).

Цей свій шлях і подорож, сповнену складнощів і ризику потрапити до рук радянських спецслужб, вона пізніше детально описала у своїх спогадах. Перейшовши німецький кордон в районі Вітнеберга³², на початку липня 1945 р. Н. Полонська опинилася в містечку Трасфельден поблизу Пассау, її статус цього часу підтверджується реєстрацією в Українській службі захисту і допомоги як «Nongeratriant» українського походження, затверджений американською військовою адміністрацією³³. Її перебування у цьому таборі було тимчасовим, подальше ж пересування прослідковуються по документах – посвідках військової адміністрації та відновленого УВУ. Так, у листопаді 1945 р. подружжя науковців опиняється у таборі Мюнхен-Карлсфельд³⁴, а вже на початку 1946 р. дослідниця знову значиться серед викладачів Українського Вільного Університету. Цей пункт також виявився проміжним, і влітку 1946 р. Н. Полонська-Василенко опинилася в українському ДіПі таборі «Егерказерне» у Міттенвальді³⁵, звідки приїздила на виклади до Мюнхена – до новозаснованого

³¹ Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 13. – Арк. 7-8.

³² [Довідка про перебування Н. Полонської-Василенко за кордоном, 1920–1946] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 68.

³³ Ukrainian Service for Counsel and Aid. Certificates from 2.07. and 06.08.1945; Military Government of Germany. Temporary registration from 13.08.1945 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 6-8.

³⁴ [Довідка про перебування Н. Полонської-Василенко за кордоном, 1920–1946] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 68.

³⁵ [Antrag auf Ausgabe on Fahrkarten zwischen Mittenwald und München für N. Polonska-Wasylenko vom 13.07.1946] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 13.

восени 1945 р. УВУ та до відкритої 1946 р. богословсько-педагогічної академії УАПЦ, професоркою якою була обрана³⁶.

Отже, учена разом з іншими українськими ДіПі, пережила поневір'яння по таборах, непевність свого становища, а як емігрантка з СРСР – ще й небезпеку примусової репатріації. Водночас табори ДіПі були місцем зустрічі українців із різних держав, з відмінним політичним досвідом, осіб різного віку, статі, рівня освіти. Тому інтелектуальні сили еміграції, що опинилися в таборах, докладали зусиль задля консолідації національної громади, велике значення в якій відігравали культурницькі, освітні та релігійні об'єднання. До цих форм активності включилася і Наталія Полонська-Василенко: так, документи свідчать, що під час перебування у Карлсфельді вона викладала у Вищій школі самоосвіти (народному університеті), яким керував науковець Володимир Дорошенко³⁷, а у Міттенвальді брала участь у житті православної релігійної громади при церкві Св. Михаїла УАПЦ³⁸. Зокрема, тут, 5 серпня 1948 р. Наталія Полонська-Василенко та Олександр Моргун взяли церковний шлюб³⁹, що неможливо було здійснити свого часу в радянській Україні.

Дослідниця, яка перейшла 60-річний віковий рубіж, не лише мусила вести життя скитальців, як визначали себе українські ДіПі, але й, подібно до багатьох із них, розглядала можливості подальшої еміграції до США, де мала наміри продовжувати наукову працю⁴⁰. Проте результати скрінігну (перевірки з боку американських посадовців на предмет надання дозволу на виїзд) виявилися для неї негативними⁴¹. На перешкоді стали вочевидь вік та насамперед проблеми зі здоров'ям: так, у червні 1947 р. медичне освідчення виявило в Н. Полонської-Василенко туберкульоз легенів, на який вона страждала змолоду, та анемію; істотні проблеми зі здоров'ям мав також старший за неї О. Моргун⁴².

Тож свій останній, еміграційний, період життя дослідниця провела в Німеччині, її постійною адресою стала кімната в притулку для літніх емігрантів

³⁶ Посвідчення Богословсько-педагогічної академії УАПУ від 29.11.1946 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 14

³⁷ [Довідка В. Дорошенка від імені Вищої школи самоосвіти від 24.12.1945] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 11.

³⁸ Свідчення пароха православної церкви... у Міттенвальді від 14.02.1947, нім. на укр.- мовами // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 16-17.

³⁹ Метрика шлюбу О. Моргуна та Н. Полонської-Василенко від 4.08.1948 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 24.

⁴⁰ Лист Комітету допомоги скитальцям-діячам української науки до Н. Полонської-Василенко, Нью-Йорк, 16.11.1946 // [Довідка про перебування Н. Полонської-Василенко за кордоном, 1920-1946] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 13. – Арк. 10.

⁴¹ [Довідка про перебування Н. Полонської-Василенко за кордоном, 1920-1946] // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 68.

⁴² UNRRA Area team. Medical Certificate of Olexander and Natalia Morhun // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 21.

у містечку Дорнштадт неподалік від Ульму. Тут, спершу разом із чоловіком, а після його смерті у 1961 р. – на самоті, Наталія Дмитрівна прожила роки, сповнені плідної та інтенсивної праці, яку вона невпинно вела, попри усі психологічні та й побутові труднощі перебування в подібному закладі.

Цей період життя та праці став розквітом та підсумком попереднього наукового шляху дослідниці. Гідна подиву її здатність вкотре почати наукове життя майже наново, втративши бібліотеку й архів, виписки та напрацювання. Проте нині вона мала декілька ключових для науковця переваг – свободу наукової творчості без ідеологічного тиску тоталітарних режимів та необхідності допасовувати свої праці до ідеологічних – ізмів, а також вільні наукові контакти зі світом, чим вчена користувалася повною мірою. Тож її невтомна і плідна праця останніх десятиліть життя була вочевидь виявом прагнення надолужити і завершити розпочате, нарешті реалізувати численні задуми.

Її викладацька праця, попри життя поза Мюнхеном – центром української повоенної еміграції – та незважаючи на вік і стан здоров'я, теж залишалася дуже активною. Поряд з працею в УВУ, де з осені 1947 р. вона була затверджена звичайним професором філософічного факультету по кафедрі історії України⁴³, Наталія Дмитрівна викладала у Богословсько-педагогічній академії УАПЦ у Мюнхені, де читала курс історії церкви. Водночас із 1946 р. Наталія Полонська-Василенко була членом Церковно-археографічної комісії при Апостольській Візитатурі у Мюнхені, фактично продовживши співпрацю з нею, розпочату ще в 1944 р. у Львові. Ці факти підкреслюють широту мислення Наталії Полонської-Василенко, яка була відкритою до співпраці з обома українськими конфесіями – православною та греко-католицькою і як людина, що обстоювала ідею української соборності, вона власною науковою роботою підтримувала й співпрацю українських церков. Водночас дослідниця фахово обґрунтовувала самостійність української православної церкви від російської, що знайшло вияв у праці «Історичні підвалини УАПЦ» (Мюнхен, 1964).

Широкими були й наукові контакти Н. Полонської-Василенко – її було обрано дійсним членом обох закордонних українських академічних спілок – НТШ у історико-філологічній секції⁴⁴ та УВАН по історико-філологічному відділі⁴⁵, у наукових конференціях яких вона брала участь. Починаючи з 1949 р. дослідниця стала членом Головної редакції «Енциклопедії Українознавства», центр якої знаходився у Парижі, що стало початком її майже чвертьстолітньої співпраці з підготовки цього видання. Наукові зв'язки поєднали Наталію

⁴³ Повідомлення В. Щербаківського від імені ректорату УВУ Н. Полонській-Василенко від 18.09.1947 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 68. арк. 23.

⁴⁴ Повідомлення НТШ від 13 червня 1947 р. про обрання Н. Полонської-Василенко його дійсним членом / Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 20.

⁴⁵ Грамота УВАН Н. Полонській-Василенко від 29.07.1949, що засвідчує її членство // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 21.

Дмитрівну також зі США – вона увійшла до Ініціативної групи Українського історичного товариства⁴⁶, очолюваного її учнем Л. Винаром, обійнявши посаду заступниці голови УІТ, а з 1965 – очільниці Мюнхенської філії товариства. А в 1953 р. Н. Полонська-Василенко, крім того, була обрана членом Міжнародної академії наук у Парижі.

Тож сучасник і колега дослідниці Б. Крупницький мав підстави стверджувати: як відомий і шанований історик «Наталія Полонська-Василенко незабаром досягнула всі найвищі наукові становища, які можна було здобути на еміграції»⁴⁷, а сучасний дослідник її творчості І. Верба додав: «жодне більш-менш помітне явище в еміграційній українській науці не обходилося без благотворного впливу Н.Д. Полонської-Василенко»⁴⁸.

Однією з найважливіших сфер діяльності, якій дослідниця приділяла багато душевних та інтелектуальних сил, була її праця в УВУ, про яку слід сказати окремо. Колеги та учні вченої відзначали не лише її професіоналізм, відповідальність, вимогливість та любов до свого предмету, але й високі особисті якості – силу духу та «культурну делікатність вдачі»⁴⁹. Наталію Дмитрівну вирізняло також етичне ставлення до праці молодих науковці, яких вчена незмінно підтримувала: «завжди усміхнена, привітна, з добрим словом, Вона поставила себе повністю на службу УВУ, для якого вона ніколи не щадила ні сил, ні часу.»⁵⁰ До останніх днів життя вона писала відгуки, друкувала листи, які, як згадували її колеги по УВУ, дісталися адресатів вже після її смерті⁵¹... Так само і ряд її публікацій, включно з другим томом «Історії України», побачив світ уже після її спочину. Проте толерантність поєднувалася у Наталії Дмитрівні з принциповістю: так, О. Моргун відзначив її «недипломатичну гарячу реакцію на всяку неправду і підлоту»⁵².

Роботу УВУ в Мюнхені групі українських учених-ентузіастів у 1945 р. доводилося поновляти практично з нічого, адже не було бібліотеки і навчальної бази, а брак коштів, попри субсидії баварського уряду, відчувався постійно.

⁴⁶ Комунікат Українського історичного товариства, б/д // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 13. – Арк. 14.

⁴⁷ Крупницький Б. 70-ліття життя і 45-ліття наукової діяльності проф. д-ра Наталії Полонської-Василенко // Християнський голос від 28.03.1954, ч. 13. – С. 5 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 11. – Арк. 26.

⁴⁸ Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. С. 222

⁴⁹ Герус-Тарнавецька, І. Наталія Полонська... – С. 24.

⁵⁰ Лист проф. д-ра О. Кульчицького до професорів і доцентів філософічного факультету УВУ від 18.09.1972 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 9. – Арк. 41-41зв.

⁵¹ Янів В. Проф. д-р, д-р Г.К. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко та Український Вільний Університет // Полонська-Василенко М. Українська історіографія. – Мюнхен: на правах рукопису, 1971. – С. І.

⁵² Моргун Ф. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко, в одруж. Моргун (з приводу 70-річчя з дня народження та 45-ліття наукової діяльності) // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 11. – Арк. 7.

Але ця спільна праця з відновлення української науки та вищої школи за кордоном захоплювала дослідницю: «на початку мюнхенського періоду УВУ під гаслом «Свобода науці» зібралися представники науки західних і східних земель України, католицького і православного віровизнання, і творили во ім'я науки соборну Україну»⁵³. Оця соборність, співпраця українців з таким різним попереднім досвідом, найбільше приваблювала вчену, була для неї символом майбутнього єднання та відродження України. Тоді як, за відгуком її чоловіка О. Моргуна, «будь-яке поширення та поглиблення Збруча, а найбільше духовне» [вочевидь маються на увазі суперечки та роз'єднання в середовищі еміграції. – К. К.] Н. Полонська-Василенко сприймала досить болісно⁵⁴.

Тож «з УВУ пов'язана проф. Полонська-Василенко з празьких часів, і вона перейшла із ним ціле мюнхенське чвертьстоліття, переживаючи всі хвилини розвитку й пізніших загроз, болюючи глибоко усіми невдачами й радіючи щиро всіми успіхами», підготувавши за час своєї праці в ньому когорту істориків і здійснивши наукове керівництво 16-ма дисертаціями⁵⁵, так що «серед трудних емігрантським умов зуміла підготувати зміну молодих науковців, які продовжуватимуть шлях своїх попередників»⁵⁶. Пізніше саме УВУ дослідниця заповіла усі свої заощадження, які змогла накопичити упродовж скромного емігрантського життя⁵⁷.

Викладацька діяльність УВУ, як відомо, була перервана з 1956 до 1965 р., що було пов'язано з від'їздом більшості студентів та частин викладачів за океан. Відновлення викладів було вирішено розпочати з українознавчих курсів для українців з усього світу, до розробки яких Н. Полонська-Василенко поставилася дуже фахово й з турботою про справу, висловивши щодо них ряд цінних методологічних і концептуальних зауважень⁵⁸.

З відновленням викладацької праці УВУ історик взяла на себе також обов'язки декана філософічного факультету, які виконувала з 1965 по осінь 1972 р., відмовившись від них лише незадовго до смерті через погіршення стану здоров'я та неможливість поїздок до Мюнхена⁵⁹. Інтересами УВУ та його студентів науковець жила «до повного самовіддання і самовідречення», як згадував тогочасний ректор УВУ проф. В. Янів. Він же відзначав: «Пригадуємо дуже добре всі

⁵³ Полонська-Василенко Н. Д. Слогади. – С. 525.

⁵⁴ Моргун Ф. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко... – Арк. 5.

⁵⁵ Лист проф. д-ра О. Кульчицького до професорів і доцентів філософічного факультету... – Арк. 41-41зв.

⁵⁶ Лист до Н. Полонської-Василенко від Наукової управи НТШ в Європі за підписами В. Кубійовича та А. Жуковського від 5 лютого 1973 р. / Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 64. – Арк. 2.

⁵⁷ Протоколи УВУ від 2.02.1971 та 26.01.1972 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 13. – Арк. 20-21.

⁵⁸ Полонська-Василенко Н. В. Курси українознавства // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 13. – Арк. 18.

⁵⁹ Лист декана О. Кульчицького до професорів і доцентів філософічного факультету від 18.09.1972 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10. – Арк. 41.

її приїзди із Дорнштадту до Мюнхену – на кожний поклик, з кожної важливішої нагоди, безпосередньо після недуг чи виснаження», навіть попри заборони лікарів⁶⁰. У той же час ці приїзди, спілкування з молоддю надавали їй сил та наснаги жити й працювати. Цю самовіддану викладацьку й адміністративну працю дослідниці в УВУ було відзначено її колегами наданням їй звання почесного доктора УВУ⁶¹, а, приміром, 75-річчя з дня народження та 50-річчя наукової діяльності дослідниці було відзначено 11 квітня 1959 р. Ювілейною Академією УВУ (водночас із тотожними ювілеями проф. УВУ М. Міллера)⁶².

Наукові інтереси дослідниці в цей час значно урізноманітнилися: поряд з історією Південної України – центральної теми її досліджень протягом усього життя – та історією церкви, вона цікавилася також періодом Давньої Русі, історією української культури. При цьому праці дослідниці виходили у перекладах англійською та німецькою мовами у різних країнах та континентах. Важливим засадничим твором цього періоду є «Дві концепції історії України та Росії» – видані під егідою УВУ українською, англійською та німецькою мовами, у яких авторка обґрунтовує самостійність української історії та історіографії. Загалом у роки еміграції Наталія Полонська-Василенко підготувала значну кількість наукових праць – за підрахунками колег, вона перевищила 250 позицій.

Особливе місце серед її творів посіла узагальнююча «Історія України», яка «стала науковим підручником, з якого користатимуть не тільки студенти, але й дослідники»⁶³. Цю працю, написану з позицій державницького підходу, Б. Крупницький оцінив так: «легким і блискучим стилем писана «Історія» є вже не історією боїв і соціальних «розрухів», але скорше історією окремих видатних особистостей, причім авторка не забуває підкреслити й еволюційний характер розвитку України, – там, де еволюція дійсно мала місце»⁶⁴. Видана в незалежній Україні в 1992 р., ця праця стала також одним з перших нерадянських підручників, яким широко користувалися студенти та науковці, будучи водночас початком повернення імені та доробку ученої на батьківщину.

Наталія Полонська-Василенко також брала участь у роботі Інституту для вивчення історії та культури СРСР – установи, що діяла у Мюнхені, фінансувалася американським приватним фондом і офіційно позиціонувалася як інституція в галузі советології. Співпраця українських учених із цим закладом

⁶⁰ Янів В. Проф. Д-р, Д-р Г. К. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко... – С. III.

⁶¹ Результати голосування Сенату УВУ з приводу надання Н. Полонській-Василенко почесного докторату // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 10, арк. 63.

⁶² В Державин. Запрошення деканату філософічного факультету УВУ на Ювілейну Академію від 2 квітня 1959 // Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 11. – Арк. 30.

⁶³ Лист до Н. Полонської-Василенко від Наукової управи НТШ в Європі (за підписами В. Кубійовича та А. Жуковського) від 5 лютого 1973 р. / Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 64. – Арк. 2.

⁶⁴ Крупницький Б. 70-ліття життя і 45-ліття наукової діяльності... – С. 5.

потребує більш детального вивчення, тут лише принагідно зазначимо, що ставлення українських інтелектуалів до цього закладу не було однозначним: частина розглядала таку співпрацю за можливу, особливо зважаючи на відкриття у ньому українського відділення, інші ж виступали різко проти, звинувачуючи американських грантодавців та й сам інститут у «русифільстві», тобто підтримці позицій російської еміграції⁶⁵. Для тих же, хто як і Наталія Полонська-Василенко, взаємодіяв із Інститутом, це була насамперед можливість друку власних праць (без ідеологічних вимог чи обмежень), надзвичайно важлива за умов економічної скрути, в якій вони перебували. Саме завдяки цій співпраці в одній з наукових серій Інституту вийшла друком, зокрема, ґрунтовна розвідка дослідниці «Українська академія наук (Нарис історії)» у 2-х частинах, що «одночасно є науковим дослідженням та мемуарами»⁶⁶.

Проте немає підстав вважати, що Наталія Полонська-Василенко була виключно кабінетною ученою й стояла осторонь важливих процесів, які відбувалися в еміграційному середовищі та в Україні. Вона мала політичні переконання, а саме «рішуче тримається поступових конституційно-демократичних поглядів»⁶⁷. Так, вона не лише була близькою до табору гетьманців-державників, але й висловлювала у зв'язку з цим власні погляди про необхідність відмови від спадкового гетьманства на користь виборного принципу⁶⁸. Хоча дослідниця ніколи не брала особистої участі в політичних чи громадських рухах, проте висловлювала свою громадську позицію засобами, якими володіла якнайкраще – у наукових та науково-популярних публікаціях.

Учена опублікувала ряд статей в українських газетах, що виходили друком в різних країнах та належали до різних політичних таборів – що додатково свідчить про широту і соборність її мислення. Приміром, у статті «З приводу фальшування історії» (1966) вона викрила пропагандистські інсинуації українського радянського історика В. Сарбея, переконливо показавши (як свідок подій 1920-30 років, про які писав автор), що якраз він сам і належав до когорти радянських фальсифікаторів. А як фаховий історик, Н. Полонська-Василенко не могла змиритися й з історичними помилками, допущеними українськими журналістами, які виступили з критикою статті В. Сарбея, й під корегувала також і їх⁶⁹.

Певним відкриттям для авторки цієї статті стала, здавалося б, дещо несподівана для творчості Н. Полонської-Василенко її стаття про події у Києві часів Голодомору – осені 1933 р., «коли Україна обезкровлена, знесилена,

⁶⁵ Добрянський М. Асоціація проти інституту / М. Добрянський. – Мюнхен, 1956.

⁶⁶ Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко... – С. XLVI.

⁶⁷ Моргун Ф. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко... Арк. 5.

⁶⁸ Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 120-121.

⁶⁹ Проф. д-р Н. Полонська-Василенко. З приводу фальшування історії // «Українське слово» (Париж) від 11.09.1966, с. 2 / Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 5. – Арк. 29.

зруйнована страшним штучним голодом конала, пригнічена й залякана»⁷⁰. У ній дослідниця відтворює страшну і символічну грань трагедії – сприйняття киянами цього жахливого людоббивства, – епізод, «про який, здається, не було ще згадки», що спонукає нас нині звернутися до цього тексту дещо детальніше. В основі сюжету, переданого дослідницею, – історія про те, як була реалізована ідея невідомого скульптора прикрасити київський парк на Дніпром скульптурами на деревах, на що місцева влада, не підозрюючи стороннього задуму, дала згоду. Проте незабаром чутка про те, що у віддаленому кутку колишнього Царського саду створено образ поневоленої й розтерзаної України (у вигляді прикутої ланцюгами жінки, тіло якої терзають хижі птахи) викликало справжнє паломництво до нього людей дуже різного віку, статі, професій, які мовчазною та урочистою ходою йшли до цього символічного образу. «Цей епізод... має велике значення. Цікава і важлива сама акція різьбяр: він не міг, як громадянин Советського Союзу, думати, що його праця залишиться безкарною, але, не зважаючи на всю небезпеку, ризикував своїм життям. З другого боку, треба уявити собі настрої людей: за часів сатрапа Постишева, тисячі українців, наче на прощу, зо всіх кінців Києва пішли до царського парку, щоб там побачити символ прикутої, замученої України, над якою літають ворони й видирають їй очі, п'ють її кров. Оці приховані, приглушені сили ненависті до гнобителів не замирили в Україні й виходили назовні, коли з'являвся привід до цього. Такий привід дав символічний образ України, майстерно зроблений на стовбурі липи»⁷¹.

У руслі такого ж поєднання наукової праці з висловленням своєї громадської позиції стоїть надання дослідницею свідчень Українському діловому комітету для справи комісії Керстена⁷². Серед свідчень інших українських свідків радянських злочинів в Україні були два, надані Наталією Полонською-Василенко. Перше стосувався процесу «Центру дій» 1923 р., події якого дослідниця добре знала, переживши боротьбу за визволення свого другого чоловіка академіка М. Василенка, а друге було присвячено руйнуванню радянською владою української культури на прикладі системи освіти⁷³. Перше

⁷⁰ Полонська-Василенко Н. «Чудо царського парку» (із спогадів про Київ) // Українська думка, 1964, ч. 9 від 23.II.1964. / Архів УВУ. – Фонд І. – Спр. 5. – Арк. 24.

⁷¹ Там само.

⁷² Комісія Конгресу США під головуванням конгресмена Чарлза Керстена для вивчення комуністичної агресії в країнах Балтії, пізніше – в ін. країнах Східної Європи. У 1954 р. було створено Укр. діловий комітет для справи Керстена з представників різних українських емігрантських політичних кіл, який очолив журналіст і політичний оглядач З. Пеленський.

⁷³ «The first political Trial I the Ukraine: «Center of Actions» » а також – «Ukrainian testimony. I, Prof. Dr. Natalia Polonska-Wasylenko, residing in Dornstadt bei Ulm, Altersheim, make the followin declaration, which is an account based on my personal experience of the destruction of Ukrainian culture of the Soviet Russians» // Архів УВУ. Особовий Фонд Зенона Пеленського, тека 2 Фонд Пеленського, тека 2.

з цих свідчень в україномовній версії було видано окремим друком у серії видань УВАН⁷⁴.

Говорячи про різноманітність праці Наталії Полонської-Василенко в роки еміграції, вважаємо за необхідне підкреслити ще декілька важливих її аспектів, які водночас є штрихами до портрету її тонкої та багатогранної особистості. Визначною рисою дослідниці була її увага до колег, яка знаходила вияв у замітках, спогадах і публікаціях, присвячених їм або їхній пам'яті, опублікованих у різних наукових виданнях. Це стосувалося як заміток про її сучасників і колег – М. Ветухіва, П. Курінного, О. Оглоблина та ін., так і спогадів про тих, з ким дослідниця була знайома раніше. Загалом біографи нарахували бл. 50-ти статей-спогадів ученої про її колег та друзів⁷⁵.

Отже, важливим жанром у творчості історика були мемуари, написані у складних умовах еміграції. Вочевидь нав'язані вони були не лише ностальгією чи були спробою «врівноважити» непрості умови, в яких доводилося жити, картинами з минулого, але й розумінням того, як важливо зберегти для нащадків оповіді свідків. Ці спогади дослідниці відрізняються не лише майстерним переданням багатьох фактів з минулого, які вона навдивовижу ясно зберегла в пам'яті, але й відтворенням почуттів та атмосфери, які супроводжували згадувані події, а також увагою до деталей, повсякденних речей, які складаючись у цілісну картину, передавали яскраві образи осіб та подій. Прикметно також, що у своїх спогадах Наталія Дмитрівна через багато років звертається до часу своєї молодості й приділяє значну увагу навчанню на Вищих жіночих курсах: вочевидь їй хотілося знову подумки пережити і зафіксувати ці хвилюючі й вирішальні моменти її особистісного і професійного зростання. У частині історії Київських вищих жіночих курсів ці спогади стали практично єдиним мемуарним джерелом періоду ХХ ст., написаним безпосередньою учасницею та свідком тих подій, що надає їм унікальності.

«Жіноча проблематика» – роль жінок в історії, їхня суспільна активність взагалі – заволодівши її увагою ще в молоді роки, теж супроводжувала дослідницю в різні періоди життя. Це не дивно, зважаючи на особливу роль самої дослідниці в історії українського жіноцтва, адже їй серед українських жінок-учених належить «одне з перших місць як за науковим стажем, так і за величезним вкладом в українську історіографію і розвиток українського академічного життя»⁷⁶. В еміграційному періоді цей науковий інтерес знайшов вияв у виданні «Видатні жінки України» (Вінніпег-Мюнхен, 1969). Проте дослідниця не стояла осторонь і актуальних проблем жіноцтва: за свідченням її чоловіка О. Моргуна, «все більшу увагу і симпатію викликає у неї жіночий

⁷⁴ Полонська-Василенко Н., проф. д-р. Процес «Центра дій» 1924 р. Мюнхен, 1956.

⁷⁵ Верба І. В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко... – С. 249.

⁷⁶ Герус-Тарнавецька, І. Наталія Полонська... – С. 6.

рух»⁷⁷. Наталія Дмитрівна поклала великі надії на діяльність українок в еміграції, і брала участь в організації з'їзду українських жінок у Мюнхені. Але такий інтерес стосувався не лише українок, але й світового жіноцтва загалом: на думку вченої, поки дослідники сучасних суспільно-політичних процесів у США та Німеччині розгублено думали, кого буде обрано президентом, «жінки своїми голосами обрали Айзенхауера та Аденауера»⁷⁸.

За своє тривале життя Наталія Дмитрівна пережила зміни декількох урядів та держав, дві світові війни, радянську більшовицьку владу та німецьку окупацію, еміграцію; вона пройшла через вибір власної національної ідентичності, перетворившись з російськомовної інтелігентки на українську вчену та громадянку, яка ніколи не зійшла з цього шляху й розділила долю тієї частини українських інтелектуалів, які мусили покинути Батьківщину під загрозою переслідувань з боку радянської влади, проте залишилися вірними своїй життєвій позиції та науковому вибору. Наталія Полонська стояла осторонь від активних політичних дій, будучи відданою науковій праці, проте події її життя були самі нерідко були актами громадянського вибору. При цьому, маючи складний життєвий досвід, вона залишалася людиною сильною духом, із високої внутрішньої культурою та широкими поглядами, яка була готова до різноманітної співпраці на користь української науки, не зраджуючи при цьому своїм принципам. Це дає нам підстави говорити про вчену-історика як про особистість, яка уміла долати обставини, а не підкорювалася їм. Тому життєвий шлях Наталії Полонської-Василенко є водночас унікальним, як доля будь-якої сильної та непересічної особистості, й складним, як і більшість доль українських науковців у ХХ столітті.

⁷⁷ Моргун Ф. До життєпису Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко... Арк. 6.

⁷⁸ Там само. – Арк. 5-6.